

A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről

DOBI EDIT

Nem újdonság, hogy a szövegek típusokba sorolása máig számos bizonytalanságot rejt, leginkább magának a szövegnek mint jelenségnek a nehezen rendszerbe fogható sokszínűsége miatt, ami annak belátására készíti a szövegekkel foglalkozókat, hogy lemondjanak a szöveg tudományos vizsgálatában általánosan elfogadható szövegfogalom-definícióról, jóval inkább minél több és többféle (a textualitás feltételének tekinthető) szövegsajátságot fedezzenek fel a komplex szövegvizsgálatok eredményeként. A szövegek tudományos vizsgálatának palettáját nézve ugyanis igazolódni látszik, hogy nem igazán a szöveg fogalmának differenciálásával jutunk közelebb a szövegtipológia kérdésének a megoldásához, hanem inkább a textualitást megteremtő jelenségek rendszerszerű megközelítése lehet termékeny alap a szövegek csoportosításában, mindenképp a komplex szövegjelentés alaposan kidolgozott és részletezett reprezentációja révén. Persze azt is hozzá kell fűzni ehhez, hogy az általánosító és a rendszerező megközelítés szorosan összefügg egymással.

Számos kutatás és tanulmány foglalkozott és foglalkozik a textualitás jelenségével, elméleti és gyakorlati síkon egyaránt, köztük akadnak olyanok is, amelyek megpróbálják megragadni és rendszerben láttatni azokat a jelenségeket, amelyek bizonyos szövegeket határesetté tesznek a textualitás szempontjából, vagy megkérdőjelezhetővé teszik szöveggént értékelhetőségüket.

A textualitás kritériumainak definiáltsága jó kapaszkodót teremt abban, hogy a tipikus szövegek nehezen differenciálható halmazát körülvevő mezsgyét alaposabban szemügyre vegyük, és az ide tartozó „elhajlások” magyarázatához adalékokat gyűjtsünk. Az én fogalomhasználatomban a „szövegszerűtlenség” az említett mezsgyéhez rendelhető fogalom, amely a tipikustól való eltérések teljes halmazát jellemzi, amely halmazba a tipikustól való bármilyen jellegű eltérés beletartozik: a csupán a szöveg látszatát keltő nem-szövegektől azokig, amelyek nem keltik szöveg látszatát, mégis szöveggént értékelendők. Tipikus — vagy akár prototipikus — szövegeknek pedig ebben a kontextusban azok a szövegek minősülnek, amelyekben a textualitás nyelvi síkon is (konnexitás- vagy kohézió-eszközökben) megnyilvánul.

A szövegek — különböző elméleti keretekhez kötött — jelentésreprezentációjának tapasztalatai számomra azt igazolják, hogy sokat hozzátesz a szövegek ilyen irányú vizsgálatának árnyalásához a szemiotikai textológia elméleti apparátusa, legfőképpen a szövegjelentés síkjainak meghatározásával, valamint a konstingencia jelenségének definiálásával.

Az alábbiakban a szövegszerűtlenség jelenségének vizsgálatában a szemiotikai textológia elméletére építek. Alapvetően két rendszerre támaszkodom: a szövegösszefüggést megvalósító eszközöknek (a szövegösszefüggés síkjainak) a rendszerére, valamint a szövegértelem síkjainak a rendszerére; illetve e két rendszer kategóriái között megnyilvánuló kapcsolódások is figyelembe veendők. Ezekre támaszkodva olyan elméleti összefüggéseket kívánok körüljárni, amelyek valószínűleg általános szabályszerűségekként fogalmazhatók meg olyan szövegekre vonatkozóan, amelyeknek a textualitása valamiben eltér a tipikus szövegektől; ezzel együtt sejtésekre engednek következtetni a szövegértelmezés mentalizációs folyamatával kapcsolatban is.

A szemiotikai textológia a szövegnek mint komplex jelnek a jelentését három síkból állónak feltételezi. A szöveg jelentése eszerint az értelmi jelentésből, a referenciális jelentésből, valamint a kommunikatív jelentésből áll, e három összetevő viszonya a carnapi értelemben vett intenzionális és extenzionális jelentésfogalomhoz eléggé nyilvánvaló.

Az értelmi jelentés PETŐFI S. JÁNOS meghatározásában egy az egyben a nyelvi sík megformáltságában lelhető fel: „a megnyilatkozások (szövegmondatok) egyes lexikai elemeinek a jelentéséből a megnyilatkozások (szövegmondatok) szintagmatikus szerkezete és prozódiaja által létrejövő jelentés” (1997: 38).

Egy szöveg referenciális jelentéssíkját „azok a személyek, tárgyak, cselekmények, események, állapotok” alkotják, „amelyekről az egyes megnyilatkozásokban (szövegmondatokban) feltételezetten szó van” (uo.).

Végül a kommunikatív jelentés az, amely a kontextushoz idomulás pragmatikai jegyeit is nyilvánvalóan magán hordozza: „a megnyilatkozásoknak (szövegmondatoknak), illetőleg összetevőiknek lineáris elrendezettsége” révén jön létre (uo.).

Az eddigi szövegvizsgálataim alapján általában véve azt gondolom, annak magyarázatában, hogy bizonyos szövegek textualitásának elégtelensége miben nyilvánul meg, fontos szerep juthat az említett jelentéssíkok adott szövegekre vonatkozó jellemzésének. Mivel az én értelmezésemben a szövegösszefüggést teremtő jelenségek és a szövegjelentés felsorolt síkjainak a jellemzői között nyilvánvaló összefüggés van, a szövegek értékelő megközelítésében fontos szerep jut annak az elemzési szempontnak, hogy egy adott szöveg összefüggése milyen nyelvi eszközökben (kohéziós és/vagy konnexiós utalásokban) nyilvánul meg.

Több tanulmány készült már azzal a szándékkal, hogy áttekintse azokat az összefüggéseket, amelyek a szöveg összefüggéssíkjai — a kohézió, a konnexitás, a konstringencia és a koherencia — között feltárhatók, illetve ezek között valamiféle feltételrendszert fogalmazzon meg. Ehhez kitűnő alapként szolgálnak PETŐFI S. JÁNOS elemzései, illetve az ezek tanulságaként levont következtetései, kérdései. (Lásd például 2009.)

Mivel jelen tanulmányban nem ennek a — mára már véleményem szerint eléggé kimunkált — összefüggésrendszernek az értékelése, továbbgondolása a célom, ezt csak vázlatosan tekintem át, hogy az alábbiakban boncolgatni kívánt nem szövegszerű szöveg jelensége ebben a rendszerben elhelyezhető legyen. Ehhez NAGY ANDREA — már többször alapul vett — pontos összegzését és példáit használom fel (2012: 44–48), amelyek közül némelyik PETŐFI S. JÁNOS elemzéseiből való. Megjegyzem, hogy az egyes esetek hiteles illusztrálása végett némelyik példaszöveg — véleményem szerint — pontosításra szorul (leginkább a múlt idejű igei formák enyhe, de azért határozott konnexiók hatása miatt).

a szöveg	nyelvspecifikus összefüggősége		tényállás-specifikus összefüggősége		textualitása
	konnex	kohezív	konstringens		koherens
1.	+	+	+	→	+
2.	–	+	+	→	+
3.	+	–	+	→	+
4.	–	+	–	→	–
5.	+	–	–	→	–
6.	+	+	–	→	–
7.	–	–	+	→	+
8.	–	–	–	→	–

1. eset: A szöveg konnex, kohezív, konstringens, koherens.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Először rosszat álmodtam, másodszor megszemjajtam, harmadszor valami furcsa zajt hallottam.

2. eset (PETŐFI S. 2009: 70): A szöveg nem konnex, azonban kohezív, konstringens, koherens.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Először egy rossz álmra, másodszor valami zajra, harmadszor egy telefonhívásra.

3. eset: A szöveg konnex, nem kohezív, azonban konstringens, koherens.

Nagyon fáztam.

Hívtam egy taxit.

4. eset (PETŐFI S. 2009: 70): A szöveg nem konnex, azonban kohezív, nem konstringens és nem is koherens.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Tegnapelőtt a ma holnapután volt.

5. eset: A szöveg konnex, azonban nem kohezív, nem konstringens és nem is koherens.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Öt évvel ezelőtt egy jó filmet láttam.

6. eset: A szöveg konnex, kohezív, azonban nem konstringens és nem is koherens.

Gördeszka: „Figyelem! Ez a termék életveszélyes. Kérem, ne álljon rá.”

Vasaló: „Ne használja a szabadban! Ne vasalja a ruhát saját testén!”

Chips zacskón: „Ön is nyerhet. Még vásárolnia sem kell. Részletek a zacskóban.”

7. eset: A szöveg nem konnex, nem is kohezív, azonban konstringens és koherens is.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Erős szélvihar volt.

(Itt a múlt idejű igealakok együttutalása kiküszöbölendő. Mondjuk így: *Erős fronthatás van.*)

8. eset: A szöveg nem konnex, nem kohezív, nem konstringens, nem is koherens.

Tegnap éjszaka háromszor felébredtem.

Kobayashi Ken-Ichiró vezényelt a Müpában.

(Ebben a példában is javasolnám jelen idejűvé alakítani a második szövegmondat igéjét, ha csak gyenge összetartó erő is az igeidők azonossága: *Kobayashi Ken-Ichiró vezényel a Müpában.*)

Az egyes esetek elemzéséből következtetésként az szűrhető le, hogy a textuatítás feltételeként definiált koherencia feltétele semmi más, csak a konstringencia, azaz a szöveghez ténylegesen vagy feltételezhetően rendelhető tényállás összefüggősége. Lehet egy szövegmondat-lánc akár szemantikailag, akár grammatikailag, akár mindkét síkon összefüggő, ha azonban a hozzá rendelhető tényállás nem értékelhető összefüggőnek, a szövegmondat-láncok nem hatnak koherens szöveggént. Amennyiben viszont a tényállás összefüggősége egyértelmű, a nyelvi megformáltság síkján ható grammatikai és szemantikai összetartó erő teljes hiánya ellenére is koherens szövegnek hat az adott szövegmondat-lánc. Elemzéseinek tapasztalatát összegezve PETŐFI S. JÁNOS ezt úgy fogalmazza meg, hogy „egy verbális képződmény *koherenciája (szövegsége)* nem nyelvi szövetének összefüggőségétől — konnexitásától és/vagy kohéziójától — függ, hanem attól, hogy a nyelvi szövege által utalt tényállásokat szerves egységű

tényállás-konfigurációnak (tényállás-együttesnek), más kifejezéssel élve konstringens képződménynek tudjuk-e elfogadni” (2009: 69).

Érzésem szerint azok a szövegek, amelyekhez annak ellenére rendelhető konstringens tényállás — azaz annak ellenére ítéltetnek ezáltal koherensnek is —, hogy nyelvi megformáltságukban nem hordozzák a szemantikai és a grammatikai összefüggés-jegyeket, a jelenség elméleti síkú magyarázatában némi hiányérzetet keltenek, ami a szövegek „szövegként értékelését” szövegtani irányoktól függetlenül, általánosságban érintheti. Ha ugyanis a szöveg értelme az említett három jelentéskomponens együttesében nyilvánul meg (a befogadó oldaláról nézve „dolgozható fel”), amelyek mindegyike — meghatározásuk alapján — erősebben vagy gyengébben, de szükségszerűen kötődik a szöveg nyelvi megformáltságához, akkor az adott kategóriarendszerben milyen módon (milyen fogalmak révén) reprezentálható az, hogy ezek hiányában is értelmet tudunk rendelni — ezáltal — koherensnek ítélni a szövegekhez?

A gyakorlati magyarázatot nyilvánvalóan meg tudjuk adni a mentális működésünkre, a tudati tartalékunkra, a kontextuális ismereteinkre hivatkozva. A dilemma arra vonatkozik, hogy az ilyen esetekre nézve az elméleti apparátus nem igazán kínál fel olyan kategóriákat (szövegjelentés-síkokat) a szövegjelentés reprezentációjához, amelyekkel egy adott (nem egészen szövegszerű) szöveg textualitásának háttere valamelyest explicitebben leírható lenne.

Felvetődik, hogy az ilyen szövegek jelentésének elméleti reprezentációja megkívánja-e esetleg azt, hogy a szövegjelentés-síkok sorát kiegészítsük? Mégpedig egy olyan szövegjelentés-síkkal, amely a nyelvi megformáltság textualitás-teremtő összefüggésjegyeitől esetlegesen független mentális működés eredményének is tartható, ezáltal domináns jelentéssíkként jelenik meg olyan szövegek jelentésreprezentációjában, amelyek textualitása nem nyilvánul meg a nyelvi megformáltságban.

Elképzelhető, hogy a felvetett szövegjelentéssík nem a meglévő három sorába illik, hanem ezeket lehetségesen, de nem szükségszerűen magába foglalja? Lehetségesen foglalja magába, amennyiben az értelmező mentalizációs folyamatot a szöveg nyelvi megformáltsága is támogatja (kohéziós és/vagy konnexiós elemekkel); de nem szükségszerűen foglalja magába őket éppen a kérdéses szövegpéldákra gondolva, amelyek nyelvi megformáltsága nem szolgáltat támpontokat a textualitáshoz, mert a textualitás kizárólag a nyelvi sík összefüggőségjegyeitől független mentalizációs műveletek eredményeként teremődik meg.

A dilemmát a táblázatbeli 7. eset paramétereinek megfelelő szövegek vizsgálatával illusztrálhatjuk. (Esetleg kontrollként szolgálhatnak a 8. esetet szemléltető — textualitásjegyeket nem mutató — példák.)

Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fúj. Lassacskán megérkeznek a vendégek. Hol van már?

A szöveg koherensnek ítéhető, hiszen tudunk hozzá rendelni egy olyan tényállást, amelyet feltételezésünk szerint kifejez. Ez körülbelül így adható meg: 'Most azért fáj a fejem, mert éjszaka erős szél fújt [ami fronthatást jelez, én pedig érzékeny vagyok a frontokra, fáj a fejem tőlük], ráadásul lassacskán megérkeznek a vendégek is, akikhez így fejfájósan nem sok hangulatom van, ezért megkeresem a fájdalomcsillapító gyógyszert, amit ide szoktam tenni, de most nem találok.'

A négy szövegmondat között sem konnexitást, sem kohéziót teremtő eszközök nincsenek.

A szövegjelentés komponenseként meghatározható értelmi jelentés ennek folytán az egyes szövegmondatokhoz csak külön-külön rendelhető, a szövegmondatok láncolatához azonban nem. (Mivel az értelmi jelentés definíciója szerint a szavak jelentéseiből, a szintaktikai és a prozódiai struktúra révén teremtődik.)

A szöveghez rendelhető referenciális jelentés (amely a szövegben előforduló személyek, tárgyak, cselekmények, események, állapotok révén formálódik) nem sokat árul el a szöveg komplex értelméről, mivel a nominális és a predikatív elemek referenciális értékei távol esnek egymástól, nehezen sorolhatók azonos fogalmi sémákhoz (predikatív referenciák: *fáj, fújt, megérkeznek, van*; nominális referenciák: *fejem, éjszaka, szél, vendégek*). Ennek következtében — az értelmi jelentéshez hasonlóan — a referenciális jelentésről is az mondható, hogy az egyes szövegmondatok esetében megragadható, de a szövegmondatlánchoz nem tudunk összefüggő referenciális jelentést rendelni.

A komplex szövegjelentés kommunikatív jelentéssíkja annyiban informatív, hogy a szövegmondatok sorrendi cseréje által valószínűleg számos olyan láncolatot tudnánk létrehozni, amelyhez nemigen rendelhető valóságosnak feltételezhető tényállás, és csak néhány olyat, amelyhez igen, köztük az elemzett szövegmondat-sorrendet is. A négy szövegmondatból — tisztán matematikai alapon — huszonnégy sorrendi variáció jöhet létre (a mondatrészek elrendezésének variálhatóságát nem véve figyelembe, mivel ez a létrehozható variációk számát nagyon jelentősen megnöveli).

Az elemzett példaszövegbeli szövegmondat-sorrenden kívül az eredetihez hasonló tényállás kifejezésére jól formálnak hathatnak az alábbiak:

Éjszaka erős szél fújt. Fáj a fejem. Lassacskán megérkeznek a vendégek. Hol van már?

Lassacskán megérkeznek a vendégek. Éjszaka erős szél fújt. Fáj a fejem. Hol van már?

Lassacskán megérkeznek a vendégek. Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fújt. Hol van már?

Hol van már? Lassacskán megérkeznek a vendégek. Éjszaka erős szél fújt. Fáj a fejem.

Hol van már? Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fújt. Lassacskán megérkeznek a vendégek.

Hol van már? Lassacskán megérkeznek a vendégek. Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fújt.

Képzeloerönktől függően bizonyára összerendezhetünk még olyan szövegmondatláncokat, amelyekről úgy vélekedünk, hogy az általuk feltételezetten jelölt tényállás összefüggő (ezáltal a szövegmondatok láncolata szöveggé értékelhető). Az ilyeneken kívül pedig akad sok olyan is, amelyekhez a legjobb képzeloerök ellenére sem tudunk összefüggő és jól formált tényállást hozzárendelni.

Az itt áttekintett szövegjelentéssíkok közül egyedül a kommunikatív jelentés foglal magában olyan támpontokat, amelyek nem kimondottan, vagy nem kizárólag a szöveg nyelvi megformáltságából adódnak. Vagy másképp megközelítve: úgy adódnak a szöveg nyelvi megformáltságából, hogy függetlenek a nyelvi sík grammatikai és szemantikai összefüggőségétől (vagy éppen — mint a vizsgált esetben is — ezek hiányától).

A fentebb leírt elméleti dilemmához visszatérve azt hiszem, hasznos lenne a szöveg komplex értelmének leírásában a szövegjelentés három síkja mellett külön megnevezni egy olyan jelentéssíkot, amely a nyelvi összetartó erőktől (meglétüktől vagy hiányuktól) függetlenül alapvetően az egyes mondatokhoz rendelhető tényállások közötti — kollektív vagy egyéni háttértudásból adódó — asszociatív kapcsolaton alapul. Ez a jelentéssík első közelítésben például asszociatív jelentéssíknak lenne nevezhető.

A szövegszerűtlen szövegek e típusának differenciálása céljából akár figyelembe lehet venni azt is, hogy az említett — kollektív vagy egyéni — háttértudást mozgósítják-e szövegben megjelenő nyelvi elemek, vagy sem. Ebben a vonatkozásban nem az összefüggést teremtő nyelvi elemekről beszélünk, hanem például az elemzett példaszöveg *a vendégek* összetevőjének határozott névelőjéről, vagy a *Hol van már?* megnyilatkozás hiányzó alanyáról, melyek értelmezése olyan tudást feltételez, amely a feltételezetten kifejezett tényállásról való mintáink nyomán kerül be az értelmezés műveletébe.

A *megérkeznek a vendégek* határozott névelője (például a *vendégek érkeznek* szerkezettel összevetve) azt a kontextuális tudást hívja elő, hogy olyan vendégekről van szó, akiket előtte meghívtunk; tudjuk, mikorra hívtuk őket, stb.

A *Hol van már?* jelentése (a kifejtetlen alany ellenére) szintén egy — a szövegben feltételezetten kifejezett tényálláshoz hasonló — szituációról rögzített mintánk alapján értelmeződik.

Akkor is ez a mentális művelet zajlik le, amikor a feltételezhetően kifejezett tényállás nyelvi megformáltsága nem kínál fel az említettekhez hasonló „kiutalásokat” a kontextusra. (Mint például a tárgyalt tényállásnak ebben a nyelvi megformálásában: *Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fújt. Lassacskán vendégek érkeznek...*)

Annak a motiváltsága, hogy a szövegek jelentésrepresentációjában elméleti síkon is megneveződjön a vizsgált jelenség magyarázatában szerephez jutó szövegjelentéssík, alátámasztható azzal is, ha egy 7. és egy 8. típusba tartozó szövegmondatláncot hasonlítunk össze. A két típus ugyanis tökéletesen megegyezik abban, hogy a nyelvi sík egyik esetben sem tartalmaz összefüggést teremtő nyelvi eszközöket (sem grammatikaiakat, sem szemantikaiakat). Abban ugyanakkor lényeges eltérés van közöttük, hogy a 7. esetbeli szövegmondatok láncolata koherens szövegnek hat, mivel konstringens tényállást tudunk hozzárendelni; a 8. esetbeli szövegmondatok sora azonban nem teszi lehetővé a nyelvi síkhoz rendelhető konstringens tényállás elképzelését, mert nem jön létre asszociatív kapcsolat az egyes mondatokhoz feltételezhetően rendelhető tényállások között.

Például:

7. eset: Nem konnex, nem kohezív, de konstringens tényállás rendelhető hozzá, ezért koherens szöveg.

Fáj a fejem. Éjszaka erős szél fújt. Lassacskán megérkeznek a vendégek. Hol van már?

8. eset: Nem konnex, nem kohezív és nem is rendelhető hozzá konstringens tényállás, ezért nem koherens szöveg.

Fáj a fejem. Okinava szigetén indiánok élnek. Az ózonlyuk elvékonyodott. Hol voltál?

Annak explicit magyarázatához tehát, hogy az egyik esetben miképpen állnak össze koherens szöveggé a szövegmondatok, a másik esetben pedig miért nem, az értelmi, a referenciális és a kommunikatív jelentéssík fogalmából álló rendszer a fentiek alapján — adott meghatározásukat tekintve — megítélésem szerint nem tud kellően komplex keretként funkcionálni.

Ha azonban ezek rendszerének kiegészítéseként feltételezünk egy asszociációs jelentéssíkot, amely meghatározása szerint az egyes szövegmondatokhoz feltételezhetően hozzárendelt tényállásokból és a közöttük — a kollektív és az egyéni háttértudás alapján — asszociáció révén értelmezhető viszonyokból tevődik össze, akkor az elemzett esetek textualitása reprezentálhatóvá válik a szövegjelentéssíkok rendszere révén.

Az asszociációs jelentés síkja természetesen nem független a három meglévő jelentéssík egyikétől sem, mert a mentalizáció folyamatában a kollektív vagy az egyéni háttértudást nyelvi elemek (pontosabban hozzájuk rendelhető referenciális értékek) aktiválják. Ezt tekintve az asszociációs jelentéssík szükségszerűen és egyértelműen áll összefüggésben az értelmi és a referenciális jelentéssíkkal.

Az asszociációs jelentés síkja a kommunikatív jelentés síkjával pedig általánosan függ össze közvetlenül, hogy mivel a szövegmondatok sorrendi cseréje révén sok olyan láncolatot létre tudnánk hozni, amelyekhez nem rendelhető valóságos

tényállás, és csak kevés olyat, amelyhez igen, a „rossz” változatokat a „jóktól” az asszociációs jelentés alapján választhatjuk külön.

Árnyalatbeli különbségeket a „jó szövegmondatláncok” jelentései között már a hozzájuk rendelhető kommunikatív jelentés alapján fogalmazhatunk meg a lehetséges kontextuális hatások mérlegelése révén.

Irodalom

- NAGY ANDREA 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegekben. In: DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió.* Officina Textologica 17. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 42–56.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Officina Textologica 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2.* Officina Textologica 15. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.